

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ НАШОЇ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Ю. М. Малєєв

Становлення української державності та відродження національних традицій цілком закономірно викликає підвищений інтерес до історії України. З огляду на це, майже всі сучасні газети та журнали друкують безліч статей, що висвітлюють питання давньої історії. Не завжди зрозуміло чому деякі автори, які абсолютно безпідставно вважають себе фахівцями з питань історії, переглядають багато добре досліджених історичних періодів та, очевидно, на догоду частині читачів і, розраховуючи на підвищення авторитету, перекручують історичні факти або ж зовсім нехтують деякими історичними подіями. Дуже часто на сторінках наших газет та журналів з'являються статті, які претендують на відкриття «білих плям», або висловлюють оригінальні думки з різних питань історії, ґрунтуючись не на історичних джерелах, а на домислах та їх емоційному сприйнятті. На жаль, часто інтерес до вітчизняної історії задовольняється статтями, написаними людьми, дуже далекими від історичної науки.

Часто ці роботи торкаються таких кардинальних питань як походження сучасного населення України та його роль у світовій історії. Автори таких «досліджень» вишукують предків українців серед інших народів, у тому числі і таких, якими навряд чи можна пишатись, як, наприклад, гуни. На їх думку славним слов'янським ватажком був Гатило, якого давні автори начебто помилково називали царем Атилою. Адаже ще сучасники Атилу називали «бичем божим». З такої літератури ми можемо довідатись, що сармати були не тюркомовними племенами східного походження (більш рання назва савромати), а їх вождя називали слов'янським іменем Цар-мати, звідки начебто і пішла назва народу, який населяв величезні території Євразії. Всупереч фактам можна довідатись, що письменник Овідій був висланий римлянами на північ і чудово володів українською мовою та навіть писав нею вірші. А як розглядати «версії» про місцезнаходження Трої на території Києва, свідченням чого начебто є назва сучасного району міста — Троещина? Або походження японського міста Кіото від Кисва? Адаже ще у часи існування великої європейської держави Київської Русі його столицю Київ шанобливо називали «матір'ю міст руських».

Перелік таких «відкриттів» можна продовжити, хоч не варто цього робити, тим більше, що їх кількість, на жаль, зростає. Особливо часто фігурують трипільська та скіфська культури, які хоч і були зовсім різними за походженням, розглядаються як предки українців. Мимоволі замислюєшся чому саме вони? Складається враження, що не тільки тому, що вони добре досліджені і не тільки тому, що це дійсно високі цивілізації і яскраві сторінки нашої історії, а тому, що саме вони висвітлені у шкільних підручниках історії. У науковій літературі немає праць, присвячених трипільській писемності, а тим більше алфавітній системі, але у популярних виданнях твкі твердження

зустрічаються досить часто. Відсутність логіки та спеціальних знань призводить до того, що українці з'являються раніше за слов'ян. Хотілося б вірити, що все це пишеться з почуттям глибокої поваги до свого народу та його історії. Проте, читаючи усе це, мимоволі виникає питання чи ж наші предки та їх історія не викликають поваги потомків, чи потрібно шукати корені власної історії у чужих предків? Невже автори цих статей не помічають зневаги до історії власного народу?

Північне Причорномор'я, безкрайній степ, лісостепова зона, Полісся, Карпати, Крим... Усе це Україна. Різні географічні зони, сприятливий клімат, найкращі у світі чорноземи. Чудові ріки, найбільш корисною з яких, за свідченням батька історії Геродота, після Нілу, є Дніпро. Усе це призвело до того, що ця земля була населена з глибокої давнини і має багату, сповнену подіями історію. На території України, яка лежить у центрі Європи, з самого початку появи тут людини відбувались складні історичні процеси. У різні часи тут простежується розвиток автохтонного населення та переселення великих людських колективів з інших територій, витіснення та асиміляція інших. Відомі періоди високого культурного злету та економічного спаду, мінялись напрямки економічних, політичних та культурних стосунків. Усю цю строкату картину на основі писемних джерел досліджує історія. Але перша людина на території України з'явилась близько 1 млн. років тому, а писемні свідчення першим народом тут згадують кімерійців, які жили на початку I тис. до н. е. Величезний період дописемної історії вивчає археологія, основним об'єктом дослідження якої є пам'ятки матеріальної культури. Саме на основі цих достовірних джерел крок за кроком відтворюється наша давня історія, яка так потрібна широкій громадськості. Достовірної розповіді про наш край у давнину чекають вчителі. Тому помітну подією є поява у видавництві «Вища школа» книги «Археологія України», яка затверджена Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Авторами посібника є відомі в українській археології вчені: завідувач кафедри Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор І. С. Винокур та провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор Д. Я. Телегін.

Автори детально розглядають предмет та методи археологічних досліджень. Книга дає змогу дізнатись про використання методів різних наук, завдяки яким пам'ятки матеріальної культури служать науці як достовірні й повноцінні історичні джерела, які є не тільки єдиними у дописемній історії людства, а й значно доповнюють відомості писемних джерел.

Хоч посібник присвячено археології України, подається вона на широкому фоні всесвітньої історії. Так, детально розглядаються відомості про появу першої людини, її еволюцію, вдосконалення знарядь праці та становлення людського суспільства. Ранні періоди історії викладено відповідно до археологічної періодизації за періодами, що характеризуються матеріалом, з якого виготовлені основні знаряддя праці. Найбільш раннім з них був крем'яний, згідно з яким період називається кам'яним віком. Вдосконалення крем'яних знарядь характеризує цілу епоху. Проте, вже в неоліті (новому кам'яному віці) з'являються вироби з випаленої глини (кераміка), що було значним досягненням людської культури. Для археологів поява кераміки є дуже важливою ознакою, оскільки на різних територіях у різних племін вона виготовлялась по-іншому і тому є надійною культурною ознакою. Важливим досягненням цього часу є перехід людини від привласнюючих до відтворюючих форм господарства.

Значним прогресом було освоєння людиною видобування першого металу, яким стала мідь. До цього часу відноситься перший великий суспільний поділ праці, який полягав у розвитку землеробської та скотарської економіки, залежно від конкретних географічних зон. Це, в свою чергу, сприяло розвитку міжплемінного обміну. В господарстві починає широко використовуватись колесо та тяглова осіла тварин. Саме до цього періоду відноситься трипільська культура (IV—III тис. до н. е.), з часу відкриття якої щойно виповнилось 100 років. За цей час відкрито близько тисячі поселень, на основних з яких були проведені археологічні розкопки. Тепер це одна з найбільш вив-

чених культур розписної кераміки у Європі. Одержані масові матеріали про домобудівництво, внутрішнє влаштування різних типів будинків та планування поселень. Основним заняттям було високорозвинуте землеробство, яке забезпечувало багатотисячне населення трипільських поселень. Значну роль відіграло і скотарство. Окрасою сьогоднішніх музеїв є досконала трипільська кераміка. Це чудово орнаментований, різноманітний за призначенням посуд та предмети пластики, основними з яких є скульптурки жінок та фігурки тварин. Своїм походженням та економікою (видобування міді) трипільське населення було тісно пов'язане з Балканами.

Бронза була першим штучним металом, виготовленим людиною, який значно сприяв прогресу. У цей час у степовій зоні зростає роль кочового скотарства, а у лісостеповій — землеробства. Створюються умови для майнового розшарування населення та зміцнення патріархальних відносин. Усе це стає більш вираженим у зв'язку з освоєнням заліза, яке переважало міцністю усі раніше відомі метали.

Автори учбового посібника детально характеризують кожен епоху. Починаючи з раннього залізного віку з'являються перші писемні згадки про населення Північного Причорномор'я. Поряд з цим використовуються дані топоніміки та античної міфології. Широкою панорамою постають перед читачем кімерійські та скіфські кургани, їх зброя, кінське спорядження, побутові предмети, неповторний «звіриний стиль». А у лісостеповій смузі у цей час розвивалась осіда землеробська чорноліська культура, яку потім замінили землеробські племена скіфського часу. Їм також дано детальну характеристику. У VII ст. до н. е. формується велике політичне об'єднання — Скіфія, до якого, крім іраномовних кочових скіфів, входило багато різних за етнічним походженням племен. Пам'ятки степової Скіфії широко відомі завдяки «царським курганам», знахідки з яких автори розглядають дуже детально. За матеріалами цих розкопок подано цілісну картину різних верств тогочасного скіфського суспільства.

Яскравою сторінкою в історії Північного Причорномор'я була грецька колонізація. Автори докладно розглядають її причини та знайомлять читача з найбільш визначними грецькими містами-державами. Тут дається характеристика містобудівництва, сільського господарства, високо розвинутих ремесел і промислів, визначного мистецтва та культури, які мали великий вплив на розвиток місцевих племен.

Значну увагу приділяють автори такому важливому і дискусійному питанню як походження східних слов'ян. У посібнику детально аналізуються дані писемних та археологічних джерел. У першій половині I тис. н. е. на території України писемними джерелами засвідчені поряд з іншими і слов'янські племена. Дослідження археологічних культур того часу допомагає розібратись у надзвичайно строкатій картині «епохи великого переселення народів». Автори дають докладну характеристику таким широко відомим археологічним культурам, як відкриті наприкінці XIX ст. В. В. Хвойкою зарубинецька та черняхівська та багатьом інших, у тому числі і слов'янським племенам V—VII ст. н. е.

Утворення та розвиток Київської Русі зі столицею у Києві було появою на політичній карті Європи однієї з наймогутніших феодальних держав. Одночасно у IX ст. завершується формування давньоруської народності, яка в майбутньому послужила основою для розвитку російського, українського та білоруського народів. Характеристиці цієї величної епохи автори приділяють багато уваги. Тут подано широку картину дослідження городищ, селищ, могильників. Великої уваги заслуговують давньоруські міста, особливо такі як столиці князівств Київ, Переяслав, Чернігів, Галич, Новгород-Сіверський та багато добре досліджених міст. Автори подають характеристику загального рівня високої культури давньоруської держави з її високорозвинутим господарством, різноманітними ремеслами, високим мистецтвом, архітектурою та ін., що дало їй право зайняти почесне місце серед феодальних держав Європи.

Заслугою роботи є те, що на відміну від багатьох інших праць з археології України, автори не зупиняються на давньоруській державі, а публікують свої дослідження більш пізніх періодів середньовіччя. Вперше в роботі такого пла-

ну бачимо характеристику запорізьких січей. Високої оцінки заслуговує характеристика замків та фортець, яка подана на основі новітніх археологічно-архітектурних досліджень. Більшість з них була збудована на місці давньоруських городищ. Тут читач може довідатись про влаштування фортець, які були свідками багатьох історичних подій.

Оскільки книга І. С. Винокура та Д. Я. Телегіна є учбовим посібником і йдеться тут про матеріальну культуру, дуже важливими є ілюстрації, подані у тексті. Розумінню та засвоєнню текстової частини сприяє також велика кількість карт, на яких періодами нанесені основні пам'ятки. До позитивних рис посібника слід зарахувати намагання авторів в міру вивченості матеріалів подати походження та, по можливості, антропологічні дані, або навіть етнічну приналежність населення. Для допитливого читача до кожного розділу додається список літератури.

Досвід викладання археології дозволяє схвально поставитись до появи цього учбового посібника. Хочеться побажати авторам допрацювати його та підготувати у вигляді підручника, який вкрай необхідний студентам, учителям та усім, кого цікавить об'єктивна характеристика давньої історії України.

Одержано 20.02.96.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізник

Проблема походження людини або антропогенези почала досліджуватися науковцями досить пізно. Її вирішення довго блокувалося церквою, яка стверджувала, що людину створив бог за своєю подобою кілька тисячів років тому. Незважаючи на те, що інтерес до походження людини виявляли ще інтелектуали стародавньої Греції та Європи часів відродження, а Карл Ліней, систематизуючи тваринний світ всередині XVIII ст. відніс людину разом з мавпами до одного загону приматів, будь-які спроби відшукати нашого пращура сприймалися офіційною наукою вороже. Коли 1855 р. під Дюсельдорфом були знайдені кістки неандертальця, наука винесла безапеляційний вирок, що череп належав «патологічному ідіоту», а крива кістка стегна — «монгольському козаку кінного загону росіян, що переслідували Наполеона 1814 р.»

Книга Чарлза Дарвіна «Походження людини та статевий відбір» 1871 р. відкрила шлях до наукового вивчення проблеми антропогенези. На підставі аналізу величезного фактичного матеріалу він переконливо довів тваринне походження людини і переніс на проблеми антропогенези положення еволюціонізму, зокрема вчення про природний відбір. До недоліків праці належить наголос на великій ролі в процесі становлення людини статевого відбору. Важко пояснити зростання об'єму мозку, удосконалення руки, чи поступове зникнення на тілі пралюдини волосся лише тим, що жінки віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями. Теорія статевого відбору не пояснює прогресивного розвитку мови у наших предків (Нестерх, 1970, с. 17—29).

Разом з тим, праці Дарвіна стимулювали цілеспрямовані наукові пошуки палеозоологів та антропологів. Досить скоро 1891 р. вони увінчалися блискучим відкриттям доктора Є. Дюбуа на о. Ява решток літекантропа, що в перекладі з грецької значить мавпо-людина. У цей же час інтенсифікуються теоретичні розробки проблеми. Ф. Енгельс у статті «Роль праці в перетворенні мавпи в людину» (1876 р.) запропонував трудову теорію антропогенези. Дослідник стверджував, що людина сформувалася в процесі колективної

© Л. Л. ЗАЛІЗНИК, 1996